

De Romeinen in het defensief: de overval van de Bataven op het kamp van Cerialis (70)

Donkere, zwaarbewolkte nacht. Snel gaat het stroomafwaarts, zonder enige tegenstand komen ze binnen de wal. Bloedbad wordt aanvankelijk bevorderd door krijgslist: kappen van tentlijnen. Soldaten raken onder hun eigen tenten bedolven, worden afgeslacht. Een andere groep bestookte de schepen, sloeg enterhaken in de achterstevens, sleepte ze weg. En zoals ze eerst stil waren geweest om niet op te vallen, zo schreeuwden ze na het begin van het moorden alles bij elkaar. Dat zaaide extra angst.

Wakker geworden door wonden zoeken de Romeinen naar wapens, rennen over straat. Slechts enkelen in militaire uitrusting, de meesten met een kledingstuk om de arm en met getrokken zwaard. De generaal, halfwakker, vrijwel ongekleeed, wordt gered dankzij een vergissing van de vijand. Want die sleept het aan een vaandel herkenbare vlaggenschip weg, met het idee dat de generaal aan boord is. Cerialis had de nacht echter elders doorgebracht, volgens de meesten voor een seksuele escapade. Met Claudia Sacrata, een Ubische.

De wachten voerden het schandelijke gedrag van hun generaal aan als excuus voor eigen plichtsverzuim. Ze zouden bevel hebben gekregen stil te blijven 'voor zijn ongestoorde nachtrust'. Vandaar het ontbreken van signalen en commando's, en zo waren ze zelf ook in slaap gesukkeld...

Bij volle dag voer de vijand op de ingenomen schepen weg. Het vlaggenschip sleepten ze de Lippe op. Een cadeau voor Veleda.

Tacitus, *Historiën*, 5.22 (vertaling Hunink)

Het Rijnland was duidelijk niet het favoriete gebied van de Romeinen. De inname van het Romeinse vlaggenschip die hierboven door Tacitus wordt beschreven was niet de eerste en zelfs niet de ergste tegenslag voor Rome in de noordelijke grensstreken. De grote nederlaag van Varus tegen de troepen van Arminius in september van het jaar 9 veroorzaakte veel eerder al een vorm van nationaal trauma. Drie legioenen, het 17^e, 18^e en 19^e, werden vernietigend verslagen en verloren hun standaarden. De drie legioensnummers zouden in het Romeinse leger nooit meer gebruikt worden. Suetonius vermeldt dat Augustus 'zo van streek was dat hij maanden aaneen baard en hoofdhaar liet groeien en soms met zijn hoofd tegen de deur liep, terwijl hij met luide stem riep: 'Quintilius Varus, geef mij mijn legioenen terug!' (Suetonius,

Leven van Augustus, 23.2, vertaling Den Hengst).

Nog geen twintig jaar later ging het – vanuit Romeins oogpunt – opnieuw mis. In 28 kwamen de tot dan toe aan Rome loyale Friezen in opstand, en belegerden bij Flevum (hoogstwaarschijnlijk het hedendaagse Velsen) een Romeinse vlootbasis waar zo'n duizend soldaten gelegerd waren. De belegering werd afgeslagen, maar het castellum bij Velsen werd toch geëvacueerd. Elders, bij het zogenoemde 'heilige woud van Baduhenna' werden nog negenhonderd Romeinen gedood. Direct bestuur van het noordelijk deel van de Lage Landen werd opgegeven. 'Vanaf toen stonden de Friezen hoog aangeschreven bij de Germanen' (Tacitus, *Annalen*, 4.74).

We hebben al gezien (in het vorige hoofdstuk) dat er ook in latere jaren enige onrust in de Rijnstreek bleef, die onder meer leidde tot Caligula's korte campagne in 39. In 47 zorgden de Chauken, een Germaanse stam uit de streken tussen de Eems en de Elbe, voor verdere onrust, door met 'lichte schepen' (volgens Plinius de Jonge uitgeholde boomstammen die wel dertig man tegelijk konden vervoeren) plundertochten te ondernemen. De beroemde generaal Corbula maakte daar relatief snel een einde aan. Tot 69 heerste er vervolgens rust in het Rijngebied, en weinigen zullen toen hebben vermoed dat de grootste ongeregeldheden sinds de nederlaag van Varus nog moesten komen.

Die ongeregeldheden staan bekend als de Bataafse opstand (of de Opstand van de Bataven/Batavieren) en vonden plaats in de jaren 69-70. De Bataven waren een van de Chatten (een Germaanse stam die in de noordelijke delen van het huidige Hessen leefde) afgesplitste stam die zich waarschijnlijk op advies van Caesar in de Betuwe ('het eiland van de Bataven') vestigden. Zij waren bij het uitbreken van de opstand al jaren loyale onderdanen van het Romeinse rijk, en hadden met de Romeinen meegevochten tegen onder meer Arminius. Zij waren in de loop der jaren voor hun trouw beloond met belastingvoordeel en ze waren beroemd om hun moed. Zo zouden zij als enige strijders in het rijk in staat zijn geweest om in volle wapenrusting met paard de Rijn over te zwemmen. Dat Bataven zich jaren later nog op die kwaliteiten lieten voorstaan komt tot uiting in een grafschrift van ene Soranus, die onder toezien oog van keizer Hadrianus (117-138) de Donau was overgezwommen:

Ik ben het die eens welbekend was in de landstreek Pannonië, sterk en eerste van duizend Bataven die onder het toezien oog van Hadrianus de weidse wateren van de diepe Donau kon overzwemmen met volledige bewapening. Een projectiel dat met een boog was afgeschoten hield ik tegen en brak ik met een andere pijl terwijl het in

de lucht hing en draaide. Mij kon ook geen Romein of barbaarse soldaat dan wel een Part met een speer of een boog ooit overwinnen: hier ben ik begraven en hier heb ik mijn daden aan de herinneringssteen gewijd. Als iemand na mijn dood mijn daden ziet, moge hij ze navolgen. Ik ben mezelf tot voorbeeld, de eerste die zulke daden verricht heeft. (ILS 2558, vertaling O.Hekster/E. Moormann)

Bataafse soldaten waren in 69 op meerdere plaatsen in het Romeinse rijk actief, maar hun hoofdkwartier was een nederzetting die als *Batavodurum* (de markplaats van de Bataven) en *Oppidum Batavorum* (stad van de Bataven) bekendstaat; de huidige Valkhofheuvel in Nijmegen.

Mijn interesse voor de Bataven – en daarmee voor de Bataafse opstand – valt eenvoudig te verklaren vanuit mijn werk aan de Radboud Universiteit Nijmegen en daaruit volgende samenwerking met museum het Valkhof. Die interesse werd nog versterkt toen ter gelegenheid van de viering van 2000 jaar Nijmegen mijn goede vriend Thijs Goverde werd gevraagd een kinderboek over Romeins Nijmegen te schrijven. Dit prachtige boek, *Het bloed van de verraders* (raad het vooral aan kinderen vanaf tien aan, en ga het zelf ook lezen!), gaat over Soranus Julius Civilis, de fictieve kleinzoon van Julius Civilis. Zonder te veel van de plot te willen verraden zal het wellicht niet verrassen dat hij een pijl in de lucht kon doorschieten.

Het meest raadselachtige in de geschiedenis van de Bataven is waarschijnlijk waarom ze in opstand kwamen. Daarbij speelde Gaius Julius Civilis (ook ten onrechte bekend als Claudius Civilis), de grootvader van de fictieve Soranus, een belangrijke rol. Deze Civilis was volgens Tacitus' *Historiën* (met afstand onze belangrijkste bron voor de gebeurtenissen in deze periode) van koninklijke bloede, en hij had veel militaire ervaring opgedaan als commandant van een groep Bataafse soldaten. Onder keizer Nero (54-68) werd zijn carrière, nog steeds volgens Tacitus, in de kiem gesmoord toen hij en zijn broer Julius Paulus van rebellie werden beschuldigd. Paulus werd ter dood gebracht. Kort daarna kwam Nero ten val. Het zogenoemde Vierkeizerjaar volgde; een burgeroorlog waarin verschillende troonpretendenten gesteund door bepaalde legioenen om de macht vochten. Civilis mocht van de eerste nieuwe keizer, Galba, naar huis, maar lijkt weer in de problemen gekomen te zijn toen Galba op zijn beurt was afgezet door Vitellius. Die problemen lijken niet alleen Civilis geraakt te hebben, maar de verhouding tussen Rome en de Bataven in het algemeen.

De twisten tussen de Bataven en de nieuwe keizer lijken belangrijker te zijn geweest dan de persoonlijke problemen van Civilis, die goed een literaire uitvinding van Tacitus geweest kunnen zijn. En die twisten hadden alles te maken met de onoverzichtelijke politieke situatie.

Nero's machtsbasis was verzwakt door een opstand van Gaius Julius Vindex, gesteund door zijn Gallische legioenen. Die werd snel neergeslagen, maar Nero kwam toch ten val, en Galba werd zijn opvolger. Nu leek het er ineens op dat de soldaten die meenden tegen Nero te vechten tegen Galba in opstand kwamen. Dat zou een reden kunnen zijn dat Galba besloot de Bataafse lijfwacht, die al jaren de keizers dienden, te ontslaan. Toen vervolgens legioenen aan de noordwestelijke grens Vitellius tot keizer uitriepen, Galba in Rome werd afgezet door de weinig competente Otho, en een aantal legioenen uit het Oosten van het rijk Vespasianus tot heerser verklaarden, was de puinhoop compleet. Vitellius had extra troepen nodig, en eiste daarom een extra lichte onder de Bataven.

Volgens Tacitus was die extra lichte de directe aanleiding voor de opstand, en dat zou waar kunnen zijn. Hij schrijft het volgende:

Op bevel van Vitellius werd een lichte onder jonge Bataven gehouden, een grote last op zichzelf, nog verzaard door corruptie en perversie van de uitvoerenden. Zij selecteerden oude of zwakke mannen om die tegen betaling weer te laten gaan, terwijl ze anderzijds de mooiste jonge jongens (en die zijn daar doorgaans al vroeg uit de kluiten gewassen) meevoerden en zich aan hen vergrepen. Dat zette kwaad bloed, er werd een opstand op touw gezet, de aanstichters bepleitten dienstweigering.

(Tacitus, *Historiën*, 4.14; vertaling Hunink)

Later in Tacitus' werk komt Civilis in een speech nogmaals terug op de slechte manier waarop Romeinen hun onderdanen in het Noorden behandelden:

‘En jullie, Treveren en andere slavenzielen, wat voor beloning kunnen jullie verwachten voor je zo vaak vergoten bloed? Een krijgsdienst die stank voor dank geeft, belastingen zonder einde, de zweep, de bijl, willekeur van tirannen!’

(Tacitus, *Historiën*, 4.32; vertaling Hunink)

Wat we ook precies moeten denken van Tacitus' aantijgingen, het lijkt duidelijk dat Vitellius de Bataven overvraagd heeft in een tijd waarin de dominantie van Rome twijfelachtig was geworden door de interne politieke strubbelingen. Verzet werd een optie.

De politieke perikelen rondom Nero's opvolging zouden ook nog directer van invloed

geweest kunnen zijn op het uitbreken van de opstand. De onrust aan de Rijn kwam Vespasianus zonder meer goed uit. Zijn tegenstander Vitellius kreeg daardoor te maken met onrust in de streek waarin de aan hem trouwe legioenen gelegerd waren, en kon Vespasianus zo minder makkelijk blokkeren bij diens pogingen het Italisch schiereiland en Rome in handen te krijgen. Het zou zelfs kunnen dat Vespasianus een brief heeft gestuurd naar Civilis, met wie hij samen in Britannië gevochten had, om de Bataven te vragen tegen Vitellius te strijden. Civilis lijkt dat zelf in ieder geval te hebben beweerd. De opmerkingen van Tacitus over Bataafse vrijheidsidealen zijn helaas een literaire gemeenplaats en helpen ons niet de oorzaken van de Bataafse acties helder te krijgen.

De precieze reden voor de opstand zal waarschijnlijk onbekend blijven, maar andere stammen, waaronder de Friezen en Chauken, sloten zich in elk geval snel bij de Bataven aan, wat erop lijkt te wijzen dat ook zij klachten over het Romeinse bestuur hadden. Leden van lokale Romeinse hulpstroepen liepen over. Civilis behaalde, waarschijnlijk dicht bij Nijmegen, een grote overwinning en dreef de vluchtende legioenen naar Xanten. Het gebied van de Bataven was vrij van Romeinen, en Vitellius had zijn handen vol. De volgende stap die Civilis zette, is moeilijk te begrijpen. Zoals Jona Lendering en Arjen Bosman, in hun mooie analyse van de gebeurtenissen in 69-70 stellen: 'Het domste wat Civilis op dit moment kon doen, was een aanval op de legioensbasis van Xanten. Geen enkele Romeinse keizer zou die vernedering ongestraft kunnen laten' (*De rand van het rijk*, p. 156). Dat was precies wat Civilis en zijn mannen wel deden. De actie zou er op de lange termijn inderdaad voor zorgen dat Rome genoeg troepen zou sturen om wraak te kunnen nemen, maar stelde de Romeinse soldaten op de korte termijn voor grote problemen. Tacitus, opnieuw, schetst de situatie, en begint met een beschrijving van de locatie van de basis:

Een deel van het kamp liep zacht omhoog op een heuvel, een deel was toegankelijk via egaal terrein. Vanuit dat winterkamp zou men de Germaanse provincies bezetten en onder druk houden, had keizer Augustus gemeend, nooit kon het zover komen dat de tegenstander daar zelf onze legioenen zou komen belegeren. Vandaar dat geen werk was gemaakt van het terrein en eventuele versterkingen: op kracht en wapens leek alles goed te kunnen.

De Bataven en Germanen van achter de Rijn wilden hun afzonderlijke dapperheid beter laten uitkomen. Daarom stellen ze zich stamsgewijs op, van afstand projectielen gooiend. Toen de meeste wapens zonder effect bleven steken in de

torens en kantelen van de muren en zij zelf van bovenaf werden verwond met grote stenen, voerden ze onder geschreeuw een felle charge uit op de wal, de meesten met ladders, anderen via een schilddak van eigen mensen, er klommen er al een paar omhoog. Die werden met zwaarden en wapenstoten van de muur afgegooid en vervolgens bedolven onder staken en speren. Aan het begin zijn Germanen extreem woest en ze overschatten zichzelf bij succes. Maar toen verdroegen ze ook tegenslag – vanuit hun zucht naar buit.

Ze waagden zich zelfs aan groot geschut, voor hen iets ongewoons. Zelf beheersten ze niets van krijgstechniek. Van overlopers en krijgsgevangenen leerden ze hoe men van hout een soort brug bouwt, wielen eronder aanbrengt en het geheel voortbeweegt, op zo'n manier dat de ene groep bovenop staat en vecht als op een verschansing, terwijl anderen binnenin verborgen de muren ondergraven. Maar rotsblokken uit slingermachines smeten het primitieve bouwsel kapot. En terwijl ze roosters van vlechtwerk en schutdaken klaarmaakten werden ze beschoten met brandende speren. Zo werden de belegeraars zelf met vuur belaagd.

Ten slotte gaven ze de hoop op geweld op en kozen voor afwachten. Het was hun niet ontgaan dat men binnen maar voor weinig dagen voedsel had, en tevens een grote groep niet-strijders. De tekorten zouden misschien leiden tot verraad, zo was de hoop, en er was ook nog de wankele loyaliteit van slaven. En was in oorlog niet alles mogelijk?

(Tacitus, *Historiën*, 4.23; vertaling Hunink)

Het Bataafse leger was duidelijk groot geworden, maar bestond uit relatief weinig soldaten. Tacitus beschrijft de belegering als vrij amateuristisch (met de voorraden die in Xanten aanwezig waren zou uithongeren lang duren), misschien om te benadrukken hoe incapabel de Romeinse generaals en soldaten waren. Want ondanks herhaaldelijke Romeinse pogingen om tot een ontzet van de stad te komen zou Xanten vallen. Vitellius leed een grote nederlaag tegen de troepen van Vespasianus en werd in december 69 in Rome vermoord. Onduidelijke bevelstructuren, muitende soldaten en algemene onrust in de noordelijke streken maakten de situatie voor de soldaten die zich in Xanten verdedigden steeds lastiger. Toen zij zich met overgelopen Romeinse soldaten geconfronteerd zagen, gaven ze zich over. Het kamp werd in brand gestoken. Hoewel Civilis de Romeinen vrije aftocht had toegezegd waren er nauwelijks overlevenden.

Civilis en de Bataven waren op het toppunt van hun roem. Maar Vespasianus kon vanuit Rome de orde gaan herstellen. Hij stuurde de ervaren Cerialis met een groot leger. In totaal waren er zes legioenen in de grensstreek, en nog eens twee onderweg uit Spanje. De overwinning in Xanten zou de laatste echte triomf van de Bataafse opstand blijken. De opstandelingen konden het de Romeinen nog af en toe moeilijk maken, maar de overmacht van de gedisciplineerde legioenen was te groot. Civilis trok zich terug in de Betuwe, en stak Oppidum Batavorum in brand. De Romeinen konden zonder goede vloot de aanval niet inzetten, maar het moet duidelijk zijn geweest dat een Romeinse overwinning onvermijdelijk was.

Toen bleek nog één keer dat de Romeinen niet onoverwinnelijk waren. Bataafse boten vielen de Romeinse vloot aan, door Tacitus beschreven in het fragment waarmee dit hoofdstuk begint. Cerialis ontsnapt 'vrijwel ongekleed' en alleen omdat hij de nacht had doorgebracht met een Ubische vrouw. De Romeinse lezer zal de ironie niet zijn ontgaan dat de vrouw aan wie Cerialis zijn leven dankte lid was van een stam die in eerste instantie met de Romeinen tegen de Bataven, daarna met de Bataven tegen de Romeinen, en vervolgens weer aan de Romeinse kant had gevochten.

Het bemachtigen van het Romeinse vlaggenschip kon het tij niet keren. De Romeinen waren te dominant. Zelfs als Cerialis gevangen genomen of gedood zou zijn, had dat aan de afloop van de Opstand waarschijnlijk niets veranderd.

Dit was het grote verschil tussen Rome en de opstandelingen: de Romeinen konden slag na slag verliezen, en zich muiterij en incapabele generaals permitteren. De militaire reserves waren enorm. Het Romeinse prestige werd tijdelijk aangetast, maar uiteindelijk zou het keizerrijk terugslaan. De Bataven daarentegen konden zich niet veel veroorloven. Zij beschikten over minder manschappen, en het moment dat hun prestige begon af te nemen wendden bondgenoten (zoals de Ubiërs) zich van hen af.

Het beeld van altijd zegevierende Romeinse legioenen dat in moderne boeken en films vaak is te vinden, strookt niet met een groot aantal historische gebeurtenissen. Tacitus, die in dit hoofdstuk al zo vaak is geciteerd, verwoordt de situatie beter:

Die Romeinen waren onoverwinnelijk, zeiden ze, kwamen alle tegenslag te boven. Ja, vloot verloren, wapens kwijt, de kusten bezaaid met lijken van paarden en mannen, en toch bleven ze dapper. Vielen weer aan met evenveel stootkracht en het leek met talrijker troepen (Tacitus, Annales, 2.25.3; vertaling Hunink)

Romeinen verloren met regelmaat slagen. Ze verloren legioenskampen en vlaggenschepen. Maar ze verloren nauwelijks oorlogen.

Literatuur:

Over de Bataafse Opstand:

- Tacitus, *Historiën*, vertaald door Vincent Hunink (Amsterdam 2010): een ongelooflijk knappe vertaling, waaruit de weerbarstigheid van Tacitus' proza blijkt, zonder dat dit de leesbaarheid van de tekst aantast.

- J. Lendering/A. Bosman, *De randen van het rijk. De Romeinen en de lage landen* (Amsterdam 2010), p. 147-168: de beste recente Nederlandstalige analyse van de opstand. Hetzelfde boek (p. 109-125) geeft een mooie omschrijving van de Chauken en de Friezen in de Romeinse periode, met archeologische onderbouwingen, en een overzicht van de Friese opstand

- H. Teitler, *De opstand der 'Batavieren'* (Hilversum 1998): een heldere beschrijving van de gebeurtenissen in de Bataafse opstand, en zeer de moeite waard vanwege het mooie overzicht van de rol van de Bataven in de latere Romeinse periode, en van het 'Nachleben' van de Bataafse opstand.

- L. Swinkels (red.), *De Bataven. Verhalen van een verdwenen volk* (Amsterdam/Nijmegen 2004): prachtige overzichtsbundel bij een in 2004 in museum het Valkhof gehouden tentoonstelling over de Bataven, met analyses van antieke literaire en archeologische bronnen, landkaarten, en de receptie van de mythe van de Bataven door de eeuwen heen.

- T. Goverde, *Het bloed van de verraders* (Haarlem 2005): spannend kinderboek over de kleinzoon van Gaius Julius Civilis en het leven in Bataafs gebied ruim dertig jaar na de opstand, aan de hand van een groot aantal objecten dat nu in Nederlandse musea te zien is. Het boek legt ook uit waarom ondanks de Bataafse lijfwacht van de keizer na de opstand weer in ere werd hersteld.